

SYNOPSIS TI SARITA (“URAM”):

Seknan daytoy a sarita ti maipapan iti mabalin nga ibunga ti naim-impem a pannakaupay, sakit ti nakem, pannakaallilaw, pannakaumas ti talek, ken pannakatungday ti arapaap. Kasta metten ti mabalin nga ibunga ti nalabes a panagtalek ken nalabes a panangpanuynoy iti saan a nasayaat a galad. Ken maiparangarang met ditoy a sarita ti dua a kaipapanan ken rason ti kinaulimek ti maysa a tao. Mawarwar dagitoy a bambanag babaen ti agduduma nga agbibig a buklen da Celia, Edong, Nita ken Renato. Kaduada da Tatay Amado, Nanay Talen, Inang Lucing, Iko, ken da Zac, Ace ken Zion.

URAM

NAISARAY-OB ti naggamer nga angot ti gasolina, asiete, ken grasa iti panangiwagsak ni Renato iti dapuen a *mechanic over all coat*-na a paratrabahona. Insarunona nga inuksob ti nangisit a kamisetana. Nagparang ti kayumanggi a nabisked a pammagina a tinubay iti panagsuksukay iti kataltalonan bayat ti panagubing ken panagbarona, a nayasmang la unay iti apagisu laeng a katayag ti maysa nga llokano a lumbes met iti lima a piye nupay simmurok pay iti lima a pulgada ken ni Renato.

Nasangpetannak nga adda iti paduag nga ayan ti *dirty kitchen*-mi.

Agkulkultongak iti dadag nga utong nga ilaokko iti kukod ti baboy a sagpawak iti bagas ti aba ken alsemak iti naata a bunga ti salamagi.

“Nasapaka man ita, lakay, ‘wan kostumeryo?’” indamagko idi diak mauray ti panagtimek ni Renato. Di ngamin unay maun-uni daytoy, kaarigna man ‘tay kunkunada a kasla mabaybayadan ti panagsaona. No dimo pagtagarian saan metten nga agsao no saan a nasisita ti ibagana. Kastana uray kadagiti asideg kenkuana, uray kaniak a mismo nga asawana

“‘Pankam’ Dagupan, baket, ‘kam’ kumita’t piesa, imbabami ‘tay makina ti *mini-bus* ni Mosuela,” insungbatna.

Simmaruno ti anit-it ti gripo ken ti daranudor ti danum nga ibelbel-a ti *jetmatic pump*. Binabasana dagiti takiagna sana sinabonan iti bareta a sabon; kunana man a nabibiit kano a pangikkat iti dimket nga angot ken mantsa ti asiete, grasa, ken gasolina

ti sabon a paglaba. Insarunona ti nagdiram-os sa inlayonna a binabasa ti immalunapet a buokna gapu iti tapok ken asuk.

“Toykanto nga’d balay a mangrabii, a, aglauyaak iti kukod ti baboy, ‘tay paboritom a nasalamagian---”

Natellay ti sumaruno koma pay nga ibagak idi ta pettat a simmungad ni Iko, ti buridek a kabsatko a katalek ni Renato iti talyer. Malaglagawan ken maar-arakkattot daytoy, umanal-al.

“Manong! Manong! Manong Renato!” kasla kamkamatenna ti angesna gapu iti panagdardarasna.

“Ne, ‘payen, bayaw?” inamad ni Renato, dinan naituloy ti panagbombana iti gripo. Nagkebbaa.

“Inserrami biit ‘diay talyer, manong, ta inkam’ tumulong a mangsebseb iti pugon da Manong Edong dita Pandayan. Maur-uram!”

Saan a naguni ni Renato, innalana ketdi ti agat-gasolina ken agat-asiete a kawesna nga inuksobna itay. Intabnawna iti timba a nagduat’ danumna sana inaon nga impayatpayat a pasaray iridisna pay.

Napangangaak lattan, diak makatimek. Pengpengdak ti agnerbios, sarsarapaek ti tianko.

“Wen, la, inkay’ ngaruden... inuksotyog dagitay nakasaksak a *tools* idiy, awan pay ni Mosuela?” kinuna ni Renato a kasla awan aniamanna ti impadamag ni Iko.

Saanan a nakasungbat pay ni Iko ta sakbay pay a nalpas ni Renato ti imbagana, insiweten a nagpadaya ni Iko a nanglinteg iti katalalonan nga agpa-Pandayan. Idi

maallangonko ti riknak, nagdardarasak a napan iti likud ti balay tapno tannawagak ti ayan ti pugon da Manong Edong.

“Agkalmaka, baket, uram la daydiay, ‘diay kan’ met pugonda, saan met a ‘diay balayda; laglagipem a kabulanam, ha’nka man nga apan agmarangmang idiayen,” kinuna ni Renato.

“No inka ngay koma biit idiay ta kitaem no kasanoda met, sayang pay dagidiay tabakodan, a,” kinunak. Ngem kasla awan nangngeg ti asawak, anit-it ti gripo ken daranudor ti danum ketdi ti insungbatna. Napasennaayak.

Inyaplag ni Renato iti sementado a *flooring* ti gripo ti lablabaanna a nagmurnganna, pinulagidanna manen iti sabon a paglaba. Kurangna la a mapisangen ti gusgusugosanna a kawesna gapu iti kagaged ti pinangigudagodna iti *brush* a paglaba. Diakon inulit pay ti insingasingko ta ammok nga awanto met laeng ti pagnaan ti sumaruno pay nga ibagak. Diak makaidna a mangbuybuya iti nakapuspukolen nga asuk nga agsaksaknap iti panuroden nga ayan ti pugon ni Manong Edong. Panuroden ngamin a purok ti Pandayan, waig ken katalalonan laeng ti nagbaetan ti Pandayan ken ti purokmi a Nagurnongan. Inkararagko a siulimek a saan koma a mairaman ti balayda nangruna ket ti laeng sapaw a pagibadbad-ayan ken pagtutudokanda ti nagbaetan ti pugon ken ti balayda. Sapay tinalab a bulo ti diding ti balayda. Amangan no madanon a madilpatan ti apuy ket sumgiab. Pumuspuskol a pumuspuskol ti agluklukot nga asuk a parparnuayen ti gumilgil-ayaben a pugon. Maal-alingngagko dagiti riaw dagiti immarayat a mangsebseb iti uram.

“Baket, ibalaybaymonto man lattan ‘toy badok ‘ton maupran bassit, a, ta ilayonkot’ dumigosen ta amangan no addan ni Mosuela ‘diay talyer nga agur-uray ken ‘nak kitaen baka ‘da dida naisimpa ‘diay talyer,” kinunana.

“Lakay...”

“Italnam kadi man, Nita,” insippaw ni Renato a kasla adda pannakasimronna. Inlayonnan ti nagdigos sa idi nalpas, limmaemen iti *bungalow* a balaymi tapno agpelles.

Tinannawagak manen ti uram. Nabiit ti panaglamut ti apuy. Awanen a makita ti nasigsigpit a pan-aw nga atep ti pugon. Kas pay met la kadagiti kadawyan a pugon ngamin a naaramid iti nagalem a pitak ken garami. Nataliawko ti asawak a nakatakder ken nakabannikes iti balkon ti balay a mangbuybuya metten iti uram. Nakasukaten. Naiduma itan ti langana ken itay kagapgapuna iti talyerna. Idi kuan, kinautna ti selponna iti Levi’s a pantalonna, nagpasnek a nangdumog iti selponna, sa idi kuan, indeppelna iti lapayagna, tinaliawnak sa limmaem manen. Idi rimmuar, nakaabadayen iti *cross body bag*-na. Nagpakadan a rummuar.

Saan met a sigud a kasta ti iwas wenno ugali ni Renato, ngem dina ketdi anamongan ti saan a maiparbeng. Managtulong ken naasi nangruna iti nakaikamanganna, ti pamiliak, ken saan a managduadua iti padana a tao. Ngem ita, kanayon a nakaporpormal ken kasla daytay nakangatngato ti alad ken nakalawlawwa ti beddeng nga ipapaayna kadagiti makaskasarita ken makadkaduana.

Diak met kabaelan a pilawen ti asawak iti tratona ita ken ni manongko nga Edong ta akuek man wenno saan, adda nagbasolan ti kabsatko iti asawak. Isu a kasla agtaktakderak ita iti nagbaetan ti agtintinnupa a dadakkel a bato.

No koma ti naumas a talek ket kasla laeng iti panagrusing ti barsanga a no maarbisan ket agsulbod ken lumangto a sigud uray maarbisan, matikagan wenno mapuoran ket agsaringitto latta no mabisibisan. A, ngem saan met ngamin a mabalin a kasta no iti tao koma.

Nasinga ti panangbuybuyak iti napuskol pay laeng nga asimbuyok, ken iti agal-allangogan pay laeng a riaw dagiti immarayat, idi maallingagko ti familiar a dayusdos ti tsinelas iti paraangan.

“Nita, ‘nakkong, ‘mayak man,” timek ni Inang Lucing, ti katugangak. Adda bitbit daytoy a kaserola. Tinurongna ti kalkalapaw a kawayan ken pan-aw iti sirok ti mangga iti sango ti balay. Indissona ti kaserola iti tugaw a kawayan.

“Wu-wun, ‘nang,” insungbatko, medio agsawaw pay ti timekko ta di pay la mapunas ti danagko. Ngem kimmalma bassit ti riknak iti kaadda ti ina ni Renato. Nadungngo daytoy kaniak. Ket kanayonnakon nga umay kitkitaen sipud nagdadagsenak. Adda met adingen ni Renato a lalaki met laeng ngem agpuspuso met a babai, sa nabiit pay a nakapan iti Canada. Isu a ni laengen Tatang Mulong ken Inang Lucing ti agkabbalay. Sigud met a *factory worker* iti Taiwan ti kabsat ti asawak sa nag-*cross country* ta segun ken ni Renato, adu dagiti *agency* a mabalin a pag-*apply*-an nga agpa-Canada iti Taiwan. Nakaugalianen ni Inang Lucing ti nadumaduma a maipadpadigo wenno maiyal-allatiwna. Aglalo idi adda pay ni Renato iti Taiwan. Saanko a problema ti sidaek iti rabii no kasta a sumangpetak nga aggapu iti pagadalan a pangisursuruak ta itulodannak ni Inang Lucing iti sidaek wenno meriendaek. Isu a no agsueldoak met, a, ket diak met maliwayan nga itiendaan ida ken ti katugangak a lalaki wenno iyawatak met ida iti sangkabassit a gatad, malaksid pay iti ited met ni Renato no

kasta nga agpaw-it. Naub-ubing ti langa ni Inang Lucing ngem iti edadna nga innem a pulo ket dua.

“Naglutoak iti binulbol itay bigat ta pinagpamerienda ni amayo kadagitay naggatud ken nagbunag iti tabako, inlasinanka ta ammok a paboritom,” kinunana. Nadlawna ti naibinggas a danag iti rupak. “Dimo pakaburiboran daydiay uram, aduda idiy, kabaelanda a sebseban daydiay.”

Binulbol ti awagmi ditoy Balaoan kadaytay naglalaok a bagas ti kamote, dippig a saba, langka, sago, ken nagamay a diket a napagtitimbubukel iti babassit, sa magettaan, ken matemplaan iti *brown sugar* wenno ‘tay bulisangsang wenno *muscovado* a kunada. Kaykayatko a ta nakanannanam aglalo no napalet ti pannakalutona; tambotambong wenno bilobilo met ti awag dagiti dadduma.

“Agyamanak, ‘nang,” kinunak lattan, nupay awan ita ti gaganasak a mangan gapu iti dandanagko.

“Umuna pay la saang gayam ni manongmo Edong daydiay karga ti pugonna ita, balasangko, sapay no di dakkal kano met ti naalana manen idiy bodega ni Boss Barabara,” kinuna ni Inang Lucing.

“No dinan sa pay nabayadan amin daydi naalana idi napan a tawen, ‘nang,” insungbatko

Aw-awaganda iti “Boss Barabara” ti baknang a lakay nga agpapautang iti puonan dagiti agmula iti tabako wenno mais ditoy ilimi. Agpataraken pay kadagiti nginginaen ti lahina a baka. Ti patakaranna, agderetso amin nga apit kenkuana ta isuna ti mangbalar wenno manggatang agingga a mabayadan ti immutang kenkuana ti innala daytoy a gatad a pinagpuonan. Nganngani amin nga agmulmula ditoy ayanmi ket isuna ti umar-

ararawanda. Ti pagsayaatanna laeng, bassit laeng porsientona no maidilig iti dadduma nga agpapautang, ken no kas pagarigan ta makina a pagpadanum ti kasapulan ti mannalon, mabalin nga isu ti itedna ket bayadandanto lattan babaen iti mai-*deliver* a maapit kenkuana. Adu ti matultulonganna ta adu pay dagiti susuelduanna a para pakan kadagiti ginasgasut a manokna a teksas iti nakalawlaw a *farm*-na. Maysan dagiti dadakkelko nga immar-araraw iti tulong ni Boss Barabara agingga a napagturposdakami ken ti adiek a ni lko. Ni laeng Manong Edong ti saan a nagtuloy a nagadal kalpasan ti hayskul ta rasonna a dina kano mayulo ti adal nupay ad-adda a patiek a gapu ta adda sadsadutna ken managsulsulit uray adda met koma laingna. Gapu ta inauna, napampanuynoyan ken makuna nga isu nga inanak ti kaykayat ti amami.

Agdinamag a naunget kano ni Boss Barabara. Ngem segun kadagiti makaam- ammo kenkuana, naunget laeng kadagiti papautanganna iti pagpuonan a maammuanna a sabali ti pangyusaranda iti utangenda, aglalo no maammuanna nga isugsugal laeng ti immutang kenkuana ti impautangna.

“Kaparparubrobna kan’ gayam ita nga agsungrod ke’ tinalawanna ‘ta pugonna gapu ta ‘da kan’ napan nangsukon kenkuana nga ‘apan maki-*derby* dita Cabua-an ket ni kan’ Celia ti pinatudonna nga agsungrod ke’ makaguanta nga’d ket itan ‘ta tagtagibianen, ‘nakkong?’” ingngato ni Inang Lucing ti makannawan a sakana iti butaka a way sa nagliad a nagsanggir iti sasanggiran ti tugaw sana inalikumkom ti pandilingna.

“Ket no immay itay ni Manang Celia ditoy, ‘nang,’ kinunak. “Mayna insukat iti sungrod ni Zion ta dina kano ammo no nakanna’t takkina ta nasangpetanna kano itay iti balayda nga ay-ay-ayamenna ti takkina; sa naglayon a napan dimmawat iti pagaronna

kano nga usado a gasolina idiyay talyer, galon met ‘tay bitbitna, sa itay ‘mayna sinukon ni Zion ket nakarubuat met, intugotanna pay iti nagsukatanna ‘diay ubing, kasla adda papananda, apagpanawda itay simmangpet met ni Renato nga immay nagrubuat, diak nakasarita itayen ta apaman a nasukatanna ni Zion ket pimmanawdan, ‘nang.”

Darundon nga anak da Manang Celia ken Manong Edong ni Zion. Innem a bulanna pay laeng. Ti kano ngamin sukalna no makapangan iti rugitna ti ubing tapno saan a madaksan, ‘isukatmo iti sungrod’ iti kaarrubam. Sakanto met la sublian nga alaen. Iti kabayagnan iti Kailokanuan, ammon ni Manang Celia daytoy a pammati ditoy lugarmi ken idi inyanakna ni Zac, agkakabbalaykami pay laeng ket naisuro amin ni nanay kenkuana dagitoy, isu nga inaramidna siguro saan a gapu ta patpatienna ngem nangruna a maigapu iti pagimbagan ti anakna. Awan met ti mapukaw ketdi no surotem dagitoy a kaugalian wenno pammati nga impatawid dagiti nagkauna a babbaket ken lallakay. Nasaysayaat met la ti agsakbay.

“Nia ngay ‘tatta, rigatna ti awan palikudna ngamin lalo no adda tagibim,” insennaay ni Inang Lucing.

“Awan san ti panagbaliw ni manongko, ‘nang,” indumogko ta makariknaak iti bain ta nalagipko manen ti adun nga inar-aramid ti kabsatko a saan a nasayaat.

“Hammo kunaen ti kasta, balasangko, addanto latta panawen a makaamiris ni manongmo,” nalumamay a sungbat ni Inang Lucing.

“Sapay la koma ta kasta, ‘nang,” kinunak.

Nasumok ni Manong Edong ti agsugal kangrunaan ti pallot idi nangrugin nga agpasada iti *tricycle*-na. Kapilitan ngamin nga inggatangan da tatay ken nanay idi ta isidirna a dida met kano pinagadal iti kolehio ket siak ti madama nga agad-adal ken

igastagastosanda idi. Diak maawatan no apay a kasta ti galad ni Manong Edong, naapal ngem adda met sadsadutna ngarud. Kayat met a pagadalen dagiti dadakkelmi nangruna ti amak ta ni nga'd manongko ti kasla pabpaboritona kadakami nga agkakabsat. Ngem nagkedked ta dina kano ngarud maiyulo. Saandan a napilit pay. Isu nga agpaspada lattan iti *tricycle*. Masansan nga arkilaen dagiti mammallot a mapan iti no sadinno a lugar nga ayan ti *derby*. Agingga a dimteng ti aldaw a manmanon nga agawid ni Manong Edong; no agawid man, umay la agdigos ken agsukat. Dina payen matulongan dagiti dadakkelmi iti obra iti talon. Ngem no met panaglalako iti tabako, agdisnudo pay a mangkuyog ken mangitulod ken ni tatay a mapan iti bodega, santo dumawat iti kuarta. Awan met latta panangsintir da tatay kenkuana. Sipud pay ubing, saan a maung-ungtan. Adda ilemko idi, ngem naaw-awatak lattan lalo idi siakon ti pagbasaenda iti kolehio. Naamirisko a padapada a patpatgendakami nga annakda. A ti pagsayaatanmi ti kitkitaenda. Ngem gapu ta nasukir met ni manongko, saandan a pinilit. Binay-anda lattan saan la ket a mangted iti dakkell a pakarikutan.

Agingga a naklaatkami lattan idi nagawid nga adda kakuyogna a babai nga isu ni Manang Celia, inyawidna ta masakog kanon. Ilongga ni Manang Celia, taga-Iloilo. Segun kenkuana, nagam-ammoda kano ken ni Manong Edong idia Bauang ta nagpaay a kas serbidora isuna iti maysa a panganan sadiay. Naikamang ti kabsat a babai ni Manang Celia iti Brgy. Paringao idia Bauang, nga isu met ti nangala kenkuana iti dayta a lugar. Sangapulo ket maysada kano nga agkakabsat sa rigat la ti adda a kabibiagda idia lugarda isu nga inkeddengna a surotenna ti kabsatna iti La Union ta nasayaat met ti nagbalin a gasat ti kabsatna iti nakaikamanganna. Nagtrabaho kano ti manangna a katulongan iti balay idia Quezon City agingga a simmurot iti nanobiona a taga-

Paringao ket nangrugida a naglakolako iti halohalo kada *fishball* ken *barbeque* iti igid ti *highway*, nga idi agangay ket napadakkelda a kas karinderia a dagdagasan a panganan dagiti biahero. Magustuan kano dagiti biahero ti *specialty*-da a kilawen, pinapaitan, kaldereta a kalding, sinanglaw a baka, lauya a kukod ti baboy, namaga a dinardaraan, pinakbet, dinengdeng. Nalaing kano nga agluto ti lakay ni manangna. Sa uray ti kabsatna, nalaing met ta kaykayat met kano dagiti parokianoda ti luto daytoy nga inasal a manok ken ti kukod ti baboy a nalaokan iti napablad a kardin ken langka, sa ti pancit molo a nakaim-imas kano ti pamay-anna. Naglaok a luto ti Ilokano ken Ilonggo.

Saan a naiturpos ni Manang Celia ti *high school*. Ngem gapu ta inar-arapaapna met ti makaturpos ken makapagtrabaho met iti sabali a pagilian, nagenrol iti ALS wenno Alternative Learning System iti Bauang ket naiturposna met daytoy. Nagenrol pay kano iti Homemaking iti TESDA. Ngem saan a natun-oy ni Manang Celia ti arapaapna nga agabrod ta naala met iti lalaing ni Manong Edong a mangartiok, aglalo ket kasla 'tay kanakman, kasingpetan, kataknengan, ken kapupudnoan a nangdiga ken ni Manang Celia. Arigna ikarina amin nga agregreg a linnaaw ken kasla kabaelanna a tiliwen ti ipus ti kimat para ken ni Manang Celia. No kano malpas a makipallot ni Manong Edong, mapan met agintutulong nga aginnaw wenno agimpupunas iti lamlamisaan kada agkalunkon iti pingpingan iti karinderia ti kabsat ni Manang Celia a pagserserbidoraanna. Ket no kasta a mangabak, igatanganna iti bado, bag, sapatos, *gadgets*, ken no ania la ditan a kas man la adu a talaga ti makukuartana. Nga isu gayam ti rason ti masansan a dina pagaw-awidan ta adda al-aladanna. Sa la agawiden no 'tay maangasan a kunada.

Asino met ngay ti balasang a di maay-ayo no kasta ti makitam iti maysa a baro sa adda met pamuyaanna ta naguapo met ken panayagen ken pamudawen ni Manong Edong. Santo manangisagut pay. Kasla met 'tay sisasagana a paibala iti kanion ni Manong Edong tapno magun-odna laeng ti panagayat ti balasang a kasla aglanglanga a Donna Cruz ken agpampammagi a Jenelyn Mercado. Agasem ta iyap-apanan pay gayam ni Manong Edong iti pagsungrodda iti karinderiada. Igapuna pay iti Balaoan. Ti makadakes, ni tatay ti kakaasi nga apan mangaykayo ken agbalbalsig, iliblibas met a bumbunagen ni Manong Edong dagiti pinempenna a kayo a pagsungrod.

Gapu met kadagita nga impakpakita ni Manong Edong, napasungbatna ni Manang Celia ta impagarup met daytoy a kaslanto met ken ni manangna ti pagbanaganna ta ipagarupna a nanakman, nasayaatto nga ama, natakngeng a lalaki ti natumponganna. Ti adatna, dimo maibaga nga am-ammomon ti maysa a tao gapu iti ipakpakitana aglalo no agrayrayo pay laeng. Maam-ammomto inton agnaedkayon iti maymaysa a bubong.

Ket gapu ta masikog idin simmangpet ni Manang Celia, insingasing ni tatay nga urayendan a makaanak ni Manang Celia sadanto agkasar tapno mammaminsan ti buniag ken kasar. Ta isu met ti kiddaw ni Manong Edong iti dadakkelmi gapu ta isu ti insapsapatana ken ni Manang Celia kasta metten iti kabsat daytoy, nga ikasarna daytoy. Nupay adda latta iti barukong ni Manang Celia ti arapaapna a makapan met iti sabali a pagilian, dina maitured nga iyebkas ken ni Manong Edong ta dida met nagtulagan pay ti panagsikogna koma, a, ngem adda ditan, nailaw-anen, dinan maibabawi ti biag nga im-imetenna sa maysa pay, nagtalek ken ni Manong Edong ta ti pannakaam-ammona ngarud iti daytoy ket mapangnamnamaan a tao.

Nagakabbalaykami agingga a nakapagpasngay ken nalpas ti kasarda.

Naammuak met amin dagita a pasamak iti nagbaetanda ken ni Manong Edong no kasta a duduakami nga agsarsarita ken Manang Celia ta mayistoriana ti amin ta talkennak ta naasideg ti riknana kaniak ken kastaak met. No madakamatna ti arapaapna, mariknak lattan ti pait a naibinggas iti balikasna.

Ninamnama met idin da tatay ken nanay nga iddian metten ni Manong Edong ti kinasugadorna ta addan bukodna a pamilia. Ngem kasla kimmaro ketdi idi nalpas ti kasarda ken limmasindan iti pagnaedan ken ni Manang Celia. Kimmaro ti panagin-inumna iti arak. Ket gapu ta lumakay metten ni tatay, inyawatna ken ni Manong Edong ti kagudua ti suksukayenna a talon tapno adda manamnama a pangbiagna iti pamiliana, ngem dina met impappapati ti nangtaming ta saan met ngarud a naruam nga agtrabaho iti talon.

Agkataeban da Manong Edong ken Renato. Agkakaarrubakami. Nasingedda idi, ngem uray idi ubbingda pay, napalueng ken adda a talagan lokloko ni Manong Edong. No kasta idi nga agawidda manipud iti pagadalan, no adda malabsanda a nakawayway a kalding wenno baka, 'apan bag-oten ni Manong Edong ti padulda sana ibulos ida, wenno agpalsiit iti manok a nagpiaan nga agkarkaraykay iti ig-igid, Nalaing pay nga aglibas ket saan a sumrek iti pagadalan. Mapan agbirok iti naluom a tarabtab, agliwliw iti waig, wenno mapan agpadatar iti kabakiran. Padatar kunami kadaytay pakat a pagsilo iti abuyo, adda bassikawna, ket iti murdong ti bassikaw adda linasna a naikamang iti nasaipsaip a kasla datar a naiyakkub iti bassit nga abut a no mabaddekan ti abuyo maltat ti naikamang a bassikaw ket maiyet-et ti tali iti saka ti abuyo. Ni Renato ti agipulpulong kadagiti ar-aramiden ni Manong Edong. Ngem di met ngarud bauten

koma da tatay, bagbagaanda laeng daytoy. Kasuronna ketdi ni Renato ket dinanton kasarsarita wenno kabaddungal ni Renato no kasdiay a maipulong.

Dandani saan a nakagraduar ni Manong Edong iti sekundaria idi gapu ta limes nga apan makipuspusoy wenno makitongtong-it. Idiyda ngamin ili a nagadal ken ni Renato, idiy Balaoan National High School a nagbalinen a Castor Z. Concepcion Memorial National High School itan. Gapu ta ammo ni Renato ti ar-aramiden ni Manong Edong ket kayatna met koma nga isardengnan ti kasta nga ar-aramiden ni manongko ta aggayyemda ngarud, ipulongna ken ni tatay. Gapu iti ruod ni tatay iti naminsan ta naammuanna a naiyopis ni manong ta nagsirip kano iti maestrana a balasang, naparamanan iti sipat ni Manong Edong. Permi a nakigtot idi ken nakaluksaw ni Manong Edong ta idi laeng a nadissuan ni tatay. Nagpakawan pay idi ni tatay ta kunana a dina naigagara a nakasipatna ti kaykayatna nga anak. Daydi ti sipudna ti dakkel a gura ni Manong Edong ken ni Renato. Manipud idin, ibagbaga metten ni Manong Edong nga aginlalaing ken singpet-kiteb ni Renato. Isu pay ti pangap-apaanna a kanayon kaniak idi naammuanna ti pinagsinningedmi ken Renato.

Adda idin iti Taiwan ni Renato idi immararaw ni Manong Edong kadakami tapno pataraknanmi kano iti kalding, baka, wenno nuang. Mangisursuroak met idin iti elementaria idiy Balaoan Central School. Ta sakbay pay a nagabrod ni Renato ket nagkallaysakamin. Inallukoyko ti asawak a pagustuanmi ti kabsatko ken tulongmi lattan para kadagiti annakda. Maysa pay kinasaritanak da tatay ken nanay, a tulonganmi ti kabsatko ta kasta kano ti agkakabsat ken naimbag kano kadakami ta adda permanente a pagsapulanmi. Ngem adda ngamin dagitay tattao nga uray kadaraam a pangiyawatam iti dakulapmo agraman ti sibubukel a takiagmo ngem tagikurangenda

pay laeng ket kayatdaka nga alun-onen manipud ulo agingga iti ken dapanmo. Diak ammo no apay a di agnaknakem ti inauna a kabsatko, tulongan la ngaruden, kasdiay pay laeng.

Immuna a pinataraknanmi iti dua a paris nga agassawa a kalding. Ket nagtutulaganmi nga agbingaykami no mapaganakna dagitoy. Ngem makaad-adu met a ni Manang Celia ti mangtamtaming kadagiti impatarakenmi ta kaykayat met latta ni Manong Edong ti agtray-*tricycle*, a di pay ket ammo no agpasasada nga agpayso wenno iti pallotan wenno sugalan ti ayanna. Nakaul-ulimek pay ngamin Manang Celia uray agawidto la no kaykayatna ni Manong Edong. Isu ketdi ti nagaget nga agmulamula iti natnateng ken mangtamting iti talonda. Isuna 'tay babai a saan a mabuteng nga agdakiwas iti katalalonan uray agkimkimat ken aggrugurruod. Kapilitan a sinurona amin a trabaho iti talon ta no mangnamnama la ken ni Manong Edong, pumuraw la ketdi ti matada nga agiina.

Saan a nagbayag, nagkiddaw manen ni Manong Edong iti baka ken nuang kano koma a taraknenna a paganaken. Agkedkedak idi damo ta madama idin nga agpatpatakderkami iti balay. Ngem idi nagunoy, inggatanganmi met laeng iti baka ken nuang ta sangkaduldolna manen a singpet-kiteb, aginlalaing, ken aginbabaknang kano ni Renato ket siak kano met gapu kano laeng ta nakaadalakon ken propesionalakon, diak ammon a taliawen isuna a kabsatko.

Napintas met ngamin ti birok ni Renato ta nakastrek iti kompania ti Volkswagen iti Taoyuan, Taiwan. Naiturposna ti BS Industrial Technology major in Automotive Technology iti Don Mariano Marcos Memorial State University idiy San Fernando City. Kalpasan a nakagraduar ken nakaala iti sertipikasion nga NC II iti Automotive Servicing

iti TESDA, nakasapul a sigud iti pagtrabahuanna, nakastrek idiy LAMCOR wenna iti Laguna Auto-Parts Manufacturing Corporation a maysa a kompanya a *manufacturer* iti *parts* ti luglugan ken motorsiklo. Ngem idi awisen ti naka-*batch*-na iti kolehio nga agtrabaho idiy Taiwan, kinaykayatnan ti napan ta adayo a dakdakkal ti masueldona. Nagtulaganmi met nga agassawa ti diak pay panagsikog a dagus agingga a dikami pay makapatakder iti bukodmi a balay ken adda maurnongmi bassit.

Nasayaat koman ti amin ngem iti laksid a tultulonganmi da Manong Edong, itultuloyna met ti kinairesponsablana. Nangrugi a nadadael ti talek ni Renato ken ni Manong Edong iti nagsasaruno a pasamak. Immuna, idi nagpagamal ni Manong Edong iti panangbangonna iti pugon ta kapilitanen a nagmula iti tabako idi dina nai-*renew* ti prangkisa ti *tricycle*-na. Dua aldaw ti pagamalna ket dua met iti impatarakenmi a kalding ti imbagana a nabekkel. Ket ania pay, isu ti pinagpasidana ken pinagpapulotanna kadagiti nakigamal ti nabekkel kano a kalding. Ti imasna, dinak pay nalagip a pinadiguan—sapay ammona met ngarud a kaykayatko met ti kilawen ken pinapaitan a kalding. Naimbag ta napan met nakigamal ni Tatang Mulong nga ama ni Renato ket isu ti nangyawid iti pangramananmi iti kaldereta. Simmaruno a pasamak idi kalkalpasen ti panagaraep. Gapu ta awan ti mapagpastoran, isangsang-atda dagiti dinguen iti kabambantayan a paset ti barangaymi. Septiembre idi, kagawat a kunada, ket isu ti pannakapukaw ti bumalasang a baka a patarakenmi manen ken ni Manong Edong. Imbagana a nakagarut kano ti baka ket dinan nabirokan pay daytoy. Kasdiy lattan ti rasonna. Awan unay nasasao ni Renato ta di nga'd mannakiriar daytoy, ngem ammok a kasla bilbilangannan ni Manong Edong. Kanayon met idi ti iruruar ni Manong Edong ket no dadduma, di payen nga agawid iti balayda, lalo idi nai-*renew*-nan ti prangkisa ti

tricycle-na. Sipud met idin, lumiklikliken ni Manang Celia kaniak, a nagpampanunotak met no ania ngatat' nakabasolak kenkuana.

Agingga a simmalog 'tay kompadre ni Tatang Mulong a bakero a lakay manipud iti ili ti Santol, ditan a nadamagmi ti panangilako ni Manong Edong iti kunana a nagpukaw a baka. Naibaga pay ti lakay nga isu a simmalogda ta umayda alaen ti nuang ni Manong Edong ta naala kanon ni manongko ti pauna a bayad daytoy iti maysa a pallotan idiy Naguilian. Ania pay, uray kasano idi iti pinangilawlawag ni Tatang Mulong iti kompadrena a saan a bukod ni Manong Edong dagiti tarakenna, nalpasen a napaunaan ket addan *buyer* a pangiyallatiwan met ti kompadre ni Tatang Mulong iti nuang ket naalana metten ti bayad daytoy ket ur-urayennan ti nuang nga umayda alaen ken ni manong Edong. Idi naammuan ni Renato ti amin, pulos nga awan manen naisawangna wenno di nagiyeb-ebkas iti madi nga isu met ti mas nakarkaro a nakariknaak iti panagamak ta diak ammo no ania ti adda iti panunot ti asawak.

“Ramanam ke' 'ta binulbolen, balasangko, ta napudot pay, indadangko itayen sakbay nga inyegko ditoy; 'gur'ka ta yalaanka't malukongmo,” pinangibaw-ing ni Nana Lucing iti saritaanmi.

“Siak lattan ti mangala, 'nang, ta alaek mampay 'tay selponko 'diay kuarto ta idamagko no ayandan da Renato, napanda ngamin idiy Dagupan, 'nang,” kinunak.

Iti diak mailawlawag a pasamak, bigla a kasla nagkiraos ti rusokko idi addaakon iti kuartomi. Nariknak ti panaggulagol ti anakko. Na-*stress*-ak san kadagiti paspasamak. Immangesak iti nauneg, sa rimmuarak ket nagsubliak iti ayan ni Inang Lucing nga agbasbasan iti *Bannawag* nga intugotna. Nadlawna a dagus ti panagruprupangetko a mangtaptapaya iti tianko.

“Ania mariknam, anakko, aganakkan sa metten?” Timmakder ket inattibaynak, inap-aprosanna ti bukotko apaman a naitugawko. Kasta unay nga annadko ta damo nga anakmi ti sikogko, nabiit pay ngamin a nag-*for good* ni Renato ta inkagumaanmi pay ti nangipatakder iti talyerna ken siniguradona a kompleto ti ramitna sa adda met pagsadaganmi nga urnongmi sakbay a nagawid. Para kadakami nga agassawa ket nasaysayaat nga amang no maplano a nalaing ti panagsikog ta di met maala iti sinnapaan wenno aganakkan a sigud gapu ta addan asawam.

“Saan pay, ‘nang, makigkigtotak la ngamin sipud itay nangrugi ti uram dita Pandayan,” indumogko.

Adda nagsardeng a *tricycle* iti batog ti balay. Ni Manang Celia ti immulog, ubbana ni Zion a nakaturrog. Nalabit a nailibay iti panagluganda iti *tricycle*. Nakadumog ti ipagko a dimmanon iti ayanmi ken Inang Lucing.

“Ading, pwede ba tayong mag-usap, may ibaga koma ako sayo,” kinunana idi nakaasideg. Saan pay a nasayud ti panagilokanona isu nga aglalaok a Tagalog ken Ilokano ti panagsao ni Manang Celia. Naulimek ngamin a babai, saan a mannakikaarruba, mas kaykayatna laengen ti mapan iti katabakuan tapno agisaringit wenno apan agimula iti kompormi a nateng iti tambak ti talonda, sa la makidupong no iti sekkaan wenno gatudan ti papananna. Agisem-isem lattan no kua. Uray adu a saysayangguseng maipanggep kenkuana idi kasangpetna ditoy ayanmi. Kunkunada a no sadinno la kano a *beerhouse* ti nakasiksikkarudan ni Manong Edong kenkuana ken ibagbaga dagiti “marites” a sinangpetanna ti kabsatko wenno insangpetna ‘ta kappo, kas pagsasaoda ditoy ayanmi. Ngem dina pulos pinatolan dagita a saosao. Agingga a nauma met la ngatan, a, dagiti “marites” ket sinardenganda ti pinangiwarwarasda iti

sayangguseng nupay pattapattada laeng met dagiti ibagbagada maipapan ken ni Manang Celia.

“Agtugawka, ate, nasebseban kadin ‘diay pugonyo, da Zac ken Ace ngay?” insigida nga inimtuodko. Manong ni Zion da Zac ken Ace. Addan iti maikanem a tukad iti elementaria ni Zac nga inaunaan da Manang Celia ken Manong Edong. Adda met iti maikapad a tukad ni Ace, ti maikadua. Adayo ti baet ti edad ti darundonda a ni Zion ta para ken ni Manang Celia ket husto koman ti dua nga anakda, ngem kayat kano ni Manong Edong a maaddaanda iti anak a babai, a, ngem lalaki man met la ti simmarunon. Idi inyanakna ni Zion, inggiddan metten ni Manang Celia ti nagpa-*ligate* ta dinan kayat a manayonan ti annakda. Bukodna a desision, banag a nangap-apaan manen kenkuana ni Manong Edong.

“Nasa eskwela pa isuda, ading,” insungbat ni Manang Celia. Iti panangmatmatko iti ipagko, nalasinko ti limmabbaga a pingpingna. Nagkinnitakami ken Inang Lucing ket kasla natarusanna ti sumaruno a mapasamak. Pinanawannakami ti katugangak ket tinurongna ti ayan ti *dirty kitchen*-mi, intuloyna a kinultong ti utong a pagsagpawko iti lutuek a kukod ti baboy. Inaronanna payen ti naipanko itayen a sungrod a kayo ket insaangna iti landok a dalikan ti damili a banga nga ayan ti mapalukneng a kukod.

“Nia ‘diay ibagam, ate?” Immangesak iti nauneg.

“Kita mo ‘to, ading,” intudo ni Manang Celia ti makannigid a parte ti rimmapisen a rupana. “Sinaktan ako ng manong mo bago siya umalis ‘tattay, kasi pinigilan ko siyang umalis ta yung pugon nga niya, at ang dakes pa, ading, inlako niya yung baka na innala niyang alagaan mula kay Boss Barabara,” umanges-anges nga impulog ti ipagko.

Nakigtotak iti panangamin ni Manang Celia nga isuna ti nangigagara a nangpuor iti pugonda gapu kano iti sakit ti nakem ken gurana ken ni Manong Edong, aglalo kano itay nakitana nga ay-ay-ayamen ni Zion ti takkina ket naimalamalamal iti bagi ti ubing gapu ta awan ti kaduana a nabati ken gapu ta innem a bulan metten ni Zion dinan papasuotan iti *diaper* no iti aldaw. Kayat kano ni Manang Celia nga iyikkis ti dagsen ti barukongna ken pannakaumanan iti mapaspasaranna. Ti kano dinawatna nga usado a gasolina nga innalana iti talyer ti inusarna a pagpuor. Imbukbokna kano iti uneg ti pugon ken inwarasiwisna iti aglawlaw daytoy sana pinasgedan. Sa dardarasnan a pinanawan ket nagpaili a napan nagipulong ken ni Boss Barabara iti inaramid ti kabsatko iti tarakenna a baka. Dagus kano met nga impabirok ti lakay ni Manong Edong; mamin-ano met la ti agmandar no kas ken ni Boss Barabara ti katataom ditoy ayanmi.

“Huwag kang mag-alala, ading, nakita ko itay si manong mo, dinala nila dun sa bodega ni Boss, para sa kaniak e mas nasiaat na kasdiay ang ginawa ko keysa maysa aldaw malaman na lang natin na patay na siya gapu sa kinaloko niya... Di yo lang kasi ammo ang lahat...” Nakair-irut ti rupa ni Manang Celia, mangemkemkem.

Awan ti maarikapko nga isungbat. Namimpinsanen a naiburuang ti bara nga im-impnen ti ipagko. Ita, naaramidna ti saanmi a pulos namnamaen. Diak met pulos a mababalaw, uray no pinuoranna ti makuna a maysa a pagbibiganda, maawatak unay. Awan pulos ti makitam a tumrem a lua ni Manang Celia. Awan met ti maanninawak a panagbabawina iti inaramidna. Binay-ak nga ibaga amin ti ipagko ti kayatna nga ibaga. Ammo ni Manang Celia nga ita a gundaway, daytoy laeng ti maaramidanna—ti agipeksa iti im-impnenen ken daggensenna kaniak a taltalkenna. Ket siak, dayta met laeng ti adda a maaramidak—ti dumngeg. Husto la unay a talaga a napigpigma ti kugtar

ti bales iti amin a banag nasaayat man wenno saan ti naaramidam. Adda ket ngaruden aya makalapped iti panagbukuar ti naimpen a bara iti uneg ti bulkan no panawennan a rumkuas? Imbag pay ketdi ti panagbettak ti maysa a bulkan ket mapakaadaam no maminsan ngem no ti naimpen a gura ken pannakaupay ti manginaw iti sakit ti nakem, kellaatennaka a kasla “tay kimat a sumaplit kenka.

“Agawid muna ako sa Bauang, ading, ibatik sina Zac at Ace ta may pasok sila, sublian ko rin isuda pagkatapos ng eskuela nila, pakikitam muna sila para sa akin, ading, di ko na ibabantay ang sarili ko sa manong mo, itugot ko si Zion,” inaprosan ni Manang Celia ti ling-et iti musing ken pispis ti anakna iti saklotna a nakaturog pay laeng. “Pasensya na kayo sa mga pinaggagagawa ni Edong sa inyo ni Bilas Renato, isu ta hindi ako masyadong nakikisalamuha kasi mababain ako sa inyo,” indumogna manen.

Ita a napaneknekak a dua ti kaipapanan ti kinaulimek ti maysa a tao. Adda naulimek gapu ta dina kayat ti rinnikar wenno makapasakit iti sabali; ken adda met naulimek ngem in-inut ti panagyabyabayab ti uram iti barukongna, aglalo no kanayon a masungsunrodan, gumayebgeb a gumayebgeb agingga nga awanen ti makasebseb uray pay ti kalalamiisan a danum.

Pinayso ni Manang Celia ti nagawid idia Bauang. Imbatina dagiti dua nga anakna kada tatay ken nanay. Saanda met a naigawid ti manugangda ta nalabit naawatanda met daytoy, ta masaksaksianda met ti ar-aramiden ni Manong Edong iti pamiliana.

Kalpasan ti dua aldaw, simmangpet ni Manong Edong a bukol-bukol ti rupana ken nakaduldulpet. Awan ti nangdamdamag no naggapuanna ken no ania ti

napasamakna ta ammoda metten ti puon ken gapuna. Adu ketdi a sayangguseng ti agwarwaras, saan a maliklikan a pagpupulotanan dagiti kabarangayanmi ti napasamak ken ni Manong Edong. Pinuoranda ti pugonna, pinabugbogda, tinalawan pay ti baketna ken ti la adda ditan a saosao. Naalana met la ngatan ti agbain ta saan a rimrimmuar iti balayda iti las-ud ti dua lawas. Ni tatay ken ni lko ti nangas-asikaso kadagiti mulana a tabako. Mapan met ibalbalonan ni nanay iti agas ken sidaenna, pasaray ilutuanna payen iti balay da manong.

Agingga a nagpasngayakon ket anian a naglungpo ken nagguapo ti anakko. Naalana ti amin ken ni Renato, malaksid iti pudawna ken tundiris ti agongna a naggapu la ketdi kaniak.

Iti maysa nga agsapa ti Sabado, adda nagapo. Naitimkak a dagus ni Manong Edong. Iti nakalukat a tawa, nakitak ti kabsatko nga adda baklayna a sangabulig a dippig ken adda pay tallo a sabunganay a naubon iti bamban a bitbitna a kadua ti nakasupot a plastik a diak mailasin no ania, bulbulong sa. Ammok lattan a siak ti nangruna a sagutanna iti sabunganay ta ammona a paboritok daytoy lalo ‘tay madengdeng a malaokan iti naganus a papaya, saluyot, sabong ti karabasa sa masagpawan iti tinuno a bangus wenno paltat. Naragsakanak. Adda met ni Renato iti ayan ti gripo a mangigawgawgaw iti linabaanna a kawesmi nga agina. Indissok iti *crib* ti nakaturogen a tagibimi. Nagin-inayadak nga immasideg iti ridaw ti kosinami.

“Bayaw, ‘mayko man ‘yeg ‘toy saba. Nagtebba ni tatay ket napanunotko ti mangyeg met ditoy iti pannakabagiyo. Innayonko metten ‘toy sabunganay ‘bag la dengdengenyoy, inkultongan ni nanay iti uggot saluyot nga ilaokyo kano,” kinuna ni

Manong Edong. Apagisu la unay ti pampanunotek a dinengdeng, nangruna ta adda bangus-Dagupan iti *freezer*. Agpaalaak ken ni Renato iti bungat' papaya iti arubayan.

“Agyamankami, a, bayaw, dumanonka pay, a, ta agkapeka pay,” kinuna ni Renato.

“Ha-ha'nen, bayaw, innakon, agawidakon ket pakanek pay dagitay ubbingko baka nakariingdan,” inkedked ni Manong Edong, agrungrungiit a kasla arimbainen.

“Baliwakto ti umallatiw ta siripek manen ‘tay kaanakak a guapo, he-he!”

“Ken kua, bayaw dimo la kayat ti umay umekstra idia y talyer, aya? Adu ngamin trabaho idia y ket dimi maguantaan, sa ammom metten, patanggadek pay ni baket,” inyopresar ni Renato. Sana napan sinebseban ti pinuoranna itay a nagango a bulbulong nga umas-asuk pay laeng, ta ibalaybaynan dagiti linabaanna.

Magagaranak a makangngeg iti yaannugot ni Manong Edong ngem “agyamanak, bayaw, kitaento” laeng ti nangngegko nga insungbatna sa pimmanawen daytoy.

Pinadas ni Manong Edong a sukonen ni Manang Celia ngem napaay iti no mano a daras nga ipapanna idia y Paringao ta pati ti kabsat ni Manang Celia, kagurana kanon ni Manong Edong. Ngem saan a pulos a naupay ni Manong Edong. Pasaray itugotna pay da Zac ken Ace a mailiw met iti inada.

Kabayatan ti panangam-amo ni Manong Edong iti asawana, rinugianna a patakderen manen ti nauram a pugon. Saan unay a napuoran dagiti adigi a sagat ngem inkeddengna a pabaruenna latta aminen ket ikagumaanna nga awanen ti agbati a pakakitaan iti naglabas nga uram. Inanusanna ti nagpukan iti kayo, bulo, kawayan ken naggabut iti pan-aw. Kayat a tulongan da tatay ken lko ngem agkedked daytoy. Kunana a kabaelanna nga urnongen dagiti kasapulanna a mangbangon iti pugon nga is-isuna

laeng, uray adu a garumiad ti lak-amenna. Imbagana a mapandanto lattan inton panagpipiltak wenno panaggagamal ngem impasigudnan nga awan ti maipainumna nga arak ken maipapulotanna ken awan kano ti maipasidana a naimas kadagiti mapan makigamal. Pinablad a bukel ti balatong a masagpawan met ketdi iti *native* a manok ken marunggay kano laeng ti naipanamnamana.

###